

Лозова О.М. Психосемантика етнічної свідомості: проблеми й тенденції розвитку // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО.– 2006.– Вип. 12.– С.162-168.

ПСИХОСЕМАНТИКА ЕТНІЧНОЇ СВІДОМОСТІ: ПРОБЛЕМИ Й ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Лозова О.М.

Резюме. Стаття містить аналіз сучасної проблематики в галузі етнічної свідомості. Запропоновано новий підхід до вивчення перцептивних та рефлексивних феноменів етнічної свідомості, який будується на засадах етнічної психології, психосемантики та психосеміотики.

Ключові слова: етнічна свідомість, психосемантика, психосеміотика, перцептивні та рефлексивні феномени.

O.Lozaova

Psychosemantics of Ethnic Consciousness: Issues and Trends

Summary. The article explores the current state of modern ethnic consciousness. A new approach in studying of perceptual and reflexive phenomena of ethnic consciousness, based on psychological, psychosemantical and psychosemiotical methods, was proposed.

Key words: ethnical consciousness, psychosemantics, psychosemiotics, perceptual and reflexive phenomena.

Актуальність тематики, проаналізованої в цій праці, впливає безпосередньо з практичних завдань соціокультурної інкорпорації України до загальносвітового суспільного, духовного та культурного буття.

Відомо, що сутність людської цивілізації становить різноманітність її етнонаціональних культур, самобутність етнічних ментальностей. Водночас неодноразовість сучасних глобалізаційних тенденцій, за яких етнорозволюційні процеси нерідко поступаються місцем етнотрансформаційним, доволі гостро ставить питання про створення передумов для паритетного діалогу та полілогу народів, їхнього

взаємозбагачення та інтеграції. Відтак, у зв'язку з нагальною потребою сучасного суспільства в полікультурному існуванні "діалогу культур – діалогу етносів" (у розумінні М.М. Бахтіна) і постала необхідність дослідження глибинних ментальних виявів етносу, а саме – його етнічної свідомості.

Невіддільність етнічного життя від соціального та культурного контексту потребує розгляду будь-якого вияву етнічності в системі "етнос – культура – суспільство – свідомість", тобто в етно-культурно-соціопсихологічному вимірі. Це й зумовлює використання в дослідженнях етносу певної методології та надбань тих наукових галузей, які розглядають етнічне крізь призму соціальних відносин і зосереджують увагу на психічних індикаторах етнічності. В цьому сенсі специфіка дослідження етнічної свідомості визначається багатоаспектністю та полідисциплінарністю самої предметної галузі, яка розглядається одночасно кількома науковими напрямками. З-поміж останніх актуальними є, зокрема, напрацювання в галузі етнопсихології, психосемантики та психосеміотики.

Аналіз наукових джерел.

Свідомість трактується нами в руслі філософсько-психологічної традиції, яка виходить з доробку М.О. Бердяєва, М. Бубера, Л.М. Гумільова, В.С. Мерліна, О.Г. Асмолова, В.В. Століна, Т.М. Титаренко, Ю.В.Швалба. Етнічна свідомість особистості є сукупністю уявлень, знань, установок, схильностей, засвоєних і виявлених у процесі етнізації, накопичених досвідом життя індивіда або етнічної групи. Ці уявлення містять у собі культурні, життєві цінності, усвідомлення себе членом етносу, а також бачення місця свого народу серед інших народів.

До структури етнічної свідомості входять ідеологічні й психологічні, раціональні й емоційні, буденні й наукові, статичні й динамічні елементи; його характер прямо або побічно впливає на соціальну поведінку людини. Семантично спорідненим з ним є поняття етнічної самосвідомості, що визначається як складна інтеграційна властивість психіки, завдяки якій

людська свідомість пізнає свою власну природу і набуває здатність безпосередньо відображати себе; властивість, яка забезпечує систему уявлень індивіда про себе, конструює Я-концепцію, є одним з найважливіших факторів становлення, розвитку та самовдосконалення особистості.

Дослідження етнічної свідомості досить широко представлені як в історії філософської та психологічної думки, так і в сучасній науковій літературі. Психологічні дослідження цього напрямку останніх років можна умовно поділити на два види: узагальнюючі та конкретизуючі. До перших, зокрема, належать монографії Л.М. Дробіжевої [Дробіжева 1994], С.В. Лур'є [Лур'є 1997], Г.У. Солдатової [Солдатова 1998], до других – дисертаційні дослідження ряду психологів, короткий огляд яких наведено нижче.

Когнітивний підхід до осмислення структури етнонаціональної свідомості вбачає наявність у ній таких феноменів: етносоціальні уявлення про культуру, мову, територію, державність свого народу; етнічна ідентичність (приналежність до свого народу); усвідомлення інтересів свого народу; етнічний образ: настановні утворення (переконання, стереотипи, упередження, забобони [Дробіжева 1994] ; цінності та ціннісні орієнтації; психічні універсалиї [Солдатова 1998] .

Психоаналітичний підхід передбачає вивчення таких явищ етнічного несвідомого, як етнічні константи та етнічні захисти [Лур'є 1997].

Культурологічний підхід передбачає психологічний аналіз таких одиниць етнонаціональної свідомості, які виконують щодо неї виражальну місію: міфи, легенди, історичні тексти, зразки матеріальної, культури, усна народна творчість (у тому числі й сучасна), знання, ідеї, сукупність думок, переконання, вірування, буденні форми свідомості, настанови народної педагогіки.

Зміст названих феноменів репрезентується етнокультурними компонентами свідомості, соціокультурними компонентами свідомості [Солдатова 1998], етнічною картиною світу [Лур'є 1997] .

Протягом останніх десяти років у вітчизняній науці етнічна самосвідомість продовжує залишатися об'єктом масштабних емпіричних та науково-теоретичних досліджень на межі етнопсихології, психології особистості, соціальної психології, культурології, філософії. Так, у низці дисертиційних досліджень простежено окремі аспекти проблеми: психологічні чинники генези етнічної самосвідомості [Березін 2002], особливості етнокультурної ідентичності особистості [Мацейків 2005], феноменологію архетипу в колективному несвідомому [Маленко 2005], домінантні ознаки національного характеру [Донченко 2001]; вплив етнічних стереотипів на процес міжособистісного оцінювання [Квас 2002], етнопсихологічні уявлення в структурі „Я-концепції” [Васильченко 2003], колективне несвідоме як глибинна детермінанта етнічного менталітету [Мединська 2005], психолого-педагогічні умови гармонізації етнічної самосвідомості старшокласників [Михальчук 2005].

Значними працями з цього напрямку досліджень видаються монографії таких фахівців, як В.Б. Євтух [Євтух 1993], Б.О. Попов [Попов 1991] та ін. Їхні наукові висновки констатують фактичний стан буття, зберігання й відтворення різних етнокультур у просторі сучасної України, акцентують особливості їхнього розвитку.

Зокрема, до найважливіших наукових результатів дослідження етнічної самосвідомості належить висновок про те, що її когнітивний компонент відіграє вирішальну роль у процесі формування Я-образу та соціальній самоідентифікації суб'єкта [Шевченко 2005].

Експериментально констатовано факт того, що ціннісно-сміслові чинники самоактуалізації особистості перебувають у взаємозв'язку з рисами етнічного психотипу; для українського психотипу це: індивідуалізм, інтровертованість, емоційно-естетична домінанта, екзекутивність, толерантність [Боднар 2004].

Логічним продовженням цих висновків видається положення дисертаційного дослідження І.М. Кутняк про необхідність включення до

загальних ментальних характеристик народу, крім „колективних уявлень”, „умонастроїв”, „бачення світу” та „способу мислення”, ще й поняття „етнічної вдачі” [Кутняк 2005]. Для української ментальності це має характер причини, за якої сформувався особливий, недискурсивний тип мислення як вияв специфічної, орієнтованої на самозаглиблення та самоаналіз етнічної свідомості.

Сутнісне наповнення концепту „національна самосвідомість” дозволило дисертанту С.О. Мофі виділити й описати такі основні функції самосвідомості як чинника державотворення: рефлексивна, пізнавальна, світоглядна, консолідуюча, інтегруюча, комунікативна, історична, естетична, виховна, оцінна, ідентифікаційна, регуляторна [Мофа 2004]. Зафіксовано чотири послідовні фази становлення національної самосвідомості: самовідчуття, виокремлення, самовизначення та самореалізація.

В.М.Горлова, аналізуючи українську ідентичність шляхом компаративного аналізу романтичного, модерного та постмодерного націоналістичних дискурсів, доходить висновку про багатоманітність такої ідентифікації [Горлова 2005]. У різні часи українство осмислювало себе в термінах типів від „хліборобської”, „гоголівської”, „сковородинської”, „шевченківської” людини романтичного періоду, через самовідчуття окремішності, меланхолійності, сегментованості українства в модерному та пошуків європейськості в постмодерному дискурсі. Кожному з етапів притаманна власна міфологія.

Міфологічний компонент ментальності особистості в культурно-історичному аспекті відстежується і в дисертаційному дослідженні О.В. Яремчук. Тут констатовано, що в умовах культурної глобалізації спостерігаються тенденції до міфологізації таких компонентів етнічної самосвідомості, як мова, конфесійна належність, належність до соціо-культурних верств, ідея родинної спільності всіх поколінь певного етносу, ідентифікація з видатними постатями національної історії та культури, сакралізація етнічної території та інші [Яремчук 2004]. Розглядається феномен

індивідуального авторського міфотворення як чинник формування етнічної ментальності.

З метою пошуку інваріантних особливостей східнослов'янської ментальності, О.М. Лозова здійснила історико-психологічну реконструкцію окремих проявів ранньосло'вянської оцінності, емоційності, реактивності, просторового й часового структурування світу, а також виявила особливості асоціювання універсальних понять сучасними східними слов'янами [Лозова 2004]. Експериментально виділено одиниці опису структури етнічної свідомості, що зберегли ознаки етнічних констант і утворили основу для укладання тезаурусу універсальних понять, притаманних ментальності східного слов'янства. Поряд із цілим рядом новоутворень в етнічній свідомості східних слов'ян зафіксовані універсалиї, що зберегли зв'язок з психічними реаліями минулого, – це категорії життя, ерос, агресивність, соціально-перетворювальна діяльність, народження. Водночас виявлено, що низька рефлексивність, притаманна слов'янській ментальності, дозволяє суб'єкту й народу усвідомлювати власний шлях, його мету й результат здебільшого метафорично, що породжує віру в долю й пасивне очікування чуда.

Окремим аспектом пошуків у зазначеному напрямку є психолого-культурологічні дослідження. Так, у праці Н.А. Маєвської на підставі теоретичного й експериментального аналізу виявлені такі ознаки культури сучасних українців: автономність, майстерність, самомотивування на діяльність, терпимість до чужих ідей, контроль над іншими, риси маскуліної культури, відкритість до нового досвіду, гедонізм [Маєвська 2003].

Архетипна символіка, наявна в міфах, казках, будучи відтворена в психомалюнках, має діагностичну цінність для репрезентації індивідуальних інтимних почуттів суб'єкта до рідних йому людей – такого висновку доходить психолог І.В. Євтушенко [Євтушенко 2004].

Вивчення психосемантичних особливостей сприймання студентами народної орнаментальної символіки дозволило О.Г. Польшиній стверджувати, що на особливості цього процесу впливають характерологічні, вікові та статеві

особливості досліджуваних [Польшина 2005]. Семантизація орнаментальної символіки не залежить від рівня поінформованості суб'єкта про етнографічний смисл орнаменту, а отже, має архетиповий характер.

Інтимна природа етнічної самосвідомості, її невіддільність від етносоціокультурного контексту і принципова невимірність стандартизованими методами передбачає використання дослідницької парадигми, максимально спроможної, з одного боку, фіксувати людську суб'єктивність, з іншого, – об'єктивно вимірювати знаково-символічну сутність етнічної культури.

Можливість конструктивного розв'язання цієї дилеми знаходимо в методологічних принципах та методичному апараті двох наукових галузей – психосемантики та психосеміотики. Психосемантику при цьому розглядаємо як засіб об'єктивного виміру суб'єктивного змісту самосвідомості, психосеміотику – як засіб об'єктивного виміру знаково-символічної природи етносоціокультури, що являє собою змістове наповнення етнічної самосвідомості.

Відомо, що сприймання й усвідомлення людиною світу зумовлене (і обмежене) тією конкретно-історичною системою значень, яка вбирає в себе сукупний суспільний досвід спільноти (зокрема, її культури), що до неї належить людина. Звідси постульовані в психосемантиці поняття картини світу, притаманної кожній культурі [Гуревич 1998], уявлення про опосередкованість людського сприймання системами значень (Л.С. Виготський, О.М. Леонтьєв, О.Р. Лурія), ідея накладання на теперішнє слідів попереднього досвіду (О.Ю. Артем'єва).

Термін "експериментальна психосемантика" був уперше уведений в науковий вжиток в кандидатській дисертації О.Г. Шмельова "Психологічне дослідження суб'єктивних систем значень"[1980]. Експериментальна психосемантика розглядається тут як основа для наукової інтерпретації результатів психодіагностичних методик. Показано принципове взаємне споріднення особистісних факторів, виділених за допомогою факторного аналізу результатів особистісних опитувальників, з одного боку, і факторного

аналізу шкал особистісного семантичного диференціала, з іншого. Цей результат підтверджує гіпотезу про валідність моделі узагальненого семантичного простору. Доведено, що розрізнявальна сила координат суб'єктивного семантичного простору залежить від змісту провідних мотивів досліджуваних. У кроскультурних дослідженнях, проведених О.Г. Шмельовим, показана принципова міжкультурна універсальність узагальнених особистісних факторів для різних мовних культур.

Психосемантичний підхід до вивчення свідомісних процесів потребує застосування методів математичної статистики (факторного, кластерного аналізу, багатовимірного шкалування) для побудови семантичних просторів, що забезпечує зв'язок цієї проблематики із проблематикою когнітивної психології, штучного інтелекту. Так, у працях В.Ф.Петренка семантичні простори виступають операційною моделлю категоріальних структур індивідуальної й суспільної свідомості і їхня побудова дозволяє реконструювати картину світу, властиву як окремому суб'єктові, так і будь-якій соціальній групі, етнічній спільноті тощо [Петренко 2005]. У зв'язку з цим психосемантичний підхід знаходить широке застосування у вивченні суспільного менталітету, в етнопсихології, політичній психології, теорії масових комунікацій і психолінгвістиці.

Тематика психосемантичного напрямку, розроблювана науковою школою О.Ф. Бондаренка, стосується концептуальної побудови такої психотерапевтичної парадигми, яка базується на вітчизняній філософській традиції, на етнокультурних та соціокультурних засадах руської ментальності, на класичних принципах фундаментальної науки [Бондаренко 2005]. Залучаючи до аргументації широкий історичний контекст, аналізуючи сучасну психотерапевтичну практику, автор обґрунтовує антропологічну модель вітчизняної, власне руської, традиції в психотерапії – етичного персоналізму. На противагу зарубіжним психотерапевтичним підходам етичний персоналізм інтегрує в собі весь ареал східнослов'янської, візантійської соціокультурної

матриці суспільної свідомості, внаслідок чого являє собою зміст, предмет і перспективи вітчизняної традиції немедичної психотерапії.

Інноваційна на свій час монографія О.Ю.Артем'євої "Основи психології суб'єктивної семантики" репрезентує проблему значення в контексті індивідуального або колективного досвіду, експериментально доводить існування семантичного (зокрема, візуального) коду реальності [Артем'єва 1999]. Констатований тут зв'язок когнітивної та емоційно-оцінної сфери особистості кладе теоретичне підґрунтя під експериментальне дослідження суб'єктивних семантик цілої спільноти, продуктом функціонування яких є картина або образ світу, закарбований в етнічній ментальності.

Теоретичному аналізу смислу присвячено монографію Д.О. Леонт'єва „Психологія смислу: природа, будова та динаміка смислової реальності” [Леонт'єв 1999]. У праці ґрунтовно розглядаються форми й закономірності існування смислів у культурі та мистецтві. Культура розуміється як поле колективних смислів. Показано, що смисли зберігаються і транслюються в культурних формах, вони створюють можливість екзистенціального самовизначення індивіда, виступаючи духовною опорою цього процесу.

Цілий ряд експериментальних досліджень присвячено вивченню систем значень в індивідуальній та колективній свідомості. Психосемантичний підхід до етнопсихологічної проблематики практикують, зокрема, [Петренко 2005], [Сурманідзе 2001], [Солдатова 1998], [Хотинець 2005]. Ціннісно-мотивіційну сферу свідомості досліджує Н.О. Низовських, особливості моральної свідомості – В.Ф. Петренко, соціальні уявлення – О.М. Васильченко, структуру звичайної свідомості – Улибіна К.В [Улибіна 2000].

Зрештою, третьою науковою підставою для розроблення теми етнічної самосвідомості бачиться теоретична база психосеміотики. Запропонований до наукового вжитку ще в 1977р. М.В. Гамезо, Б.Ф. Ломовим та В.Ф. Рубахіним, термін психосеміотика, хоча й не знайшов широкого застосування, виокремив цілий напрямок досліджень у вітчизняній семіотиці, присвячених вивченню природи культурних знаків. Численний доробок представників Московсько-

Тартуської семіотичної школи (Ю.М. Лотман, В.В. Іванов, О.М. П'ятигорський, Б.А. Успенський, В.М. Топоров та ін.), представників структуралістського та постструктуралістського напрямків європейської семіотичної традиції (Р.Барт, Ж. Дерріда, Ж. Делез) дозволяє розглядати етнічну культуру як сукупність текстів (структура яких моделює і відбиває структуру етнічної свідомості), оперувати такими поняттями, як культурний код, знак, образ, символ, мова культури, і, зрештою, наблизитися до створення психосеміотичної типології етнокультурних та соціокультурних знаків.

На цьому тлі особливої уваги заслуговує окремий напрямок переважно зарубіжних семіотичних досліджень – мистецтвометрія, що розглядається дослідниками як оптимальний інструментарій для вимірювання специфіки впливу мистецького твору (як культурного знаку) на психіку людини (Ч.Осгуд, М.Шапіро, М.Бензе, В.Е.Сімнат).

Лише окремі праці присвячено розробленню дискусійної проблеми психосемантичного розмежування етнокультурних та соціокультурних знаків в етнічній культурі. В статті О.М. Лозової досліджується психосемантичний диференціальний простір представників українського етносу в його проекції на літературний текст експресіоністичного напрямку. Експериментально підтверджено подібність семіосфери експресіонізму з етнічною семіосферою українців, а також гіпотезу про детермінацію сприймання й оцінки естетичного об'єкта соціокультурними, а не етнокультурними чинниками.

Постановка наукової проблеми.

Таким чином, попри те, що у вітчизняній психології сьогодні не існує системних міждисциплінарних розробок, присвячених психосемантичним аспектам етнічної самосвідомості, важливість вивчення етнічної ментальності не викликає сумнівів.

Система теоретико-психологічних понять для опису семантики етнічної самосвідомості вочевидь не усталена як у вітчизняній, так і в зарубіжній психології. Оцінка актуального стану дослідження проблеми свідчить про потребу в змістовому розмежуванні понять „свідомість” та „самосвідомість”,

„етнічне”, „національне” та „етнонаціональне”, „менталітет”, „ментальність”, „соціетальна психіка”, „психокультура ментальності”, „семантичне”, „психосемантичне” та „семіотичне” в структурі етнічної самосвідомості.

Чекає на увагу науковців і проблема узагальнення теоретико-методологічних засад вивчення етнічної самосвідомості, і розробка системного концептуального підходу до аналізу цього феномену.

Нам уявляється логічною така побудова психосемантичних досліджень етносу, коли до теоретико-емпіричного підґрунтя роботи покладаються такі засади: ідея опосередкованості психічного відображення формами соціально-історичного досвіду людини, зокрема, принцип сигніфікативності значення, ідея інтеріоризації культурного знаку (Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонтьєв), теорія значення як перетвореної форми діяльності, ідея предметної опосередкованості свідомості (Л.С. Виготський, О.М. Леонтьєв), психосемантичний підхід когнітивної психології до вивчення свідомості людини (О.Ю. Артем'єва, О.Ф. Бондаренко, В.Ф. Петренко, О.Г. Шмельов, П. Тульвісте), концепція феномену розуміння та психології смислу (Г.Г. Шпет, С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонтьєв, Д.О. Леонтьєв, О.О. Брудний, Г.С. Костюк), предметно-поняттєве поле ментальності як феномену колективної свідомості (М. Блок, Ж. Ле Гофф, М.М. Бахтін, Л.С. Виготський, А.Я. Гуревич, Г.Д. Гачев, Б.Ф. Поршнєв), семіотична концепція культури (В.В. Іванов, Ю.М. Лотман, О.М. П'ятигорський, В.М. Топоров, Б.О. Успенський, В.Т. Куєвда), теорія міфу в структурі колективної свідомості (М. Еліаде, Е. Кассіерер, К. Леві-Стросс, Дж. Фрезер, В. Тернер, Я.А. Голосовкер, О.Ф.Лосєв, Е.М. Мелетенський, О.О. Потебня, В.Я. Пропп, Г.Грабович, С.Б. Кримський, М.Ю.Савельєва), принцип розвитку знаків та їх функцій у філогенезі (М.В. Гамезо, Б.Ф. Ломов, В.Ф. Рубахін, Д. Ділі, Р.Барт, Ж. Дерріда, Ж. Делез), соціально-психологічні концепції сутності національної та етнічної самосвідомості (Р. Бернс, Е.Сміт, М.І. Алексєєва, М.Й. Боришевський, Ю.В. Бромлей, Л.М. Дробіжева, І.С. Кон, С. В. Лур'є, Л.Є. Орбан-Лембрик, Г.У. Солдатова, В.Ю. Хотинець, М.В. Чапа), феноменологія етнонаціональної самоідентифікації (Г.О. Балл, А.Ф. Березін,

О.М. Васильченко, П.І. Гнатенко, Д.І. Донцов, З.С. Карпенко, К.В. Коростеліна, В.М. Павленко, С.О. Таглін, Т.Г. Стефаненко, В.Т. Циба, Н.О. Чурєєва, Т.М. Яблонська, M.Barret, H. Tajfel, J.C. Turner).

Розкриття структурно-змістових характеристик етнічної самосвідомості дозволяє побудувати її концептуальну психосемантичну модель. Дослідження співвіднесеності етнокультурних та соціокультурних компонентів самосвідомості окреслює контури „етнічної збереженості” людини в сучасному світі.

Завдання диференціації кроскультурних особливостей сприймання та оцінки досліджуваними культурних зразків різномодальної (вербальної та візуальної) семантики несе в собі потенціал розв’язання не стільки теоретичної проблеми, скільки практичного завдання розкриття провідних семіотичних кодів української ментальності на фоні інших. Зокрема, визначивши ролі і місце в структурі етнічної самосвідомості зразків культурного дискурсу залежно від їх видових модифікацій, напрямків, жанрів (поезії, прози, публіцистики, кіно), ми зможемо побудувати семантико-семіотичну модель картини світу, притаманну носіям східнослов’янської етнічної самосвідомості.

Висновки і перспективи дослідження

Процес пізнання феномену етнічного подекуди зазнає таких крайнощів, коли сутність етнокультурного буття і свідомості зводиться лише до констатації етнографічно-побутових особливостей матеріальної та духовної культури того чи іншого народу. Через це етнічну культуру та етнічну свідомість часто розглядають поза контекстом глобально-культурних процесів – як певний анклав світової культури й ментальності, дистанційований від її універсального змісту. На цьому тлі особливої актуальності набуває подолання емпірично-описового та методологічно не забезпеченого підходу до осмислення психологічних вимірів етнічного.

Психосемантика етнічної самосвідомості являє собою те предметне поле, на якому розгортається притаманний певному етносу спосіб

реконструювання дійсності, спосіб структурування та категоризації етносоціокультурних образів.

Виходячи з вищезазначеного, можна передбачити, що подальша розробка семантико-семіотичного підходу до пізнання свідомісних феноменів етносу дозволить побудувати концептуальну модель етнічної свідомості та дослідити її психосемантичний зміст, що, в цілому, дозволить поглибити психологічні уявлення про ментальне буття етносу.

Література

1. Артемьева Е.Ю. (1999) Основы психологии субъективной семантики.- М.: Наука; Смысл.
2. Березін А.М. (2002) Психологічні чинники генезису національної самосвідомості особистості: Дис. канд. психол. наук. – К.
3. Боднар М.В. (2004) Вплив етнопсихологічних життєвих орієнтацій на самоактуалізацію студентської молоді: Дис.канд. психол. наук – К.
4. Бондаренко А.Ф. (2005) Понятийный тезаурус этического персонализма как русской традиции в психотерапии // Журнал практикующего психолога.-Вып.11.-С. 39-49.
5. Бромлей Ю.В. (1983) Очерки теории этноса. – М.: Наука.
6. Васильченко О.М. (2003) Етнопсихологічні уявлення в структурі „Я-концепції: Дис.канд. психол. наук. – К.
7. Горлова В.М. (2005) Українська національна ідентичність: компаративний аналіз національних дискурсів: Дис.канд. психол. наук. – Харків.
8. Євтух В.Б. (1993) Український етнос: структура і характер взаємодії з навколишнім середовищем // Вісник АН України. – № 10.-С.56-69.
9. Євтушенко І.В. (2004) Роль архетипної символіки у вираженні інтимних почуттів суб'єкта до близьких йому людей: Дис.канд. психол. наук . – К.
- 10.Кутняк І.М. (2005) Феномен свідомості в інтеракціях „життєвого світу” людини– Автореф. Дис. ... канд. філос. наук. – Львів.

11. Лозовая О.Н. (2004) Информационный тезаурус древнего славянства: опыт психологической реконструкции // Журнал практикующего психолога. – №10. – С.81-106
12. Лотман Ю.М. (1992) Статьи по семиотике и типологии культуры. Избранные статьи в 3-х т. Т. 1 – Таллин: Александра.
13. Лурье С.В. (1997) Историческая этнология. – М.: Аспект Пресс.
14. Маєвська Н.А. (2003) Психологічні ознаки культури українців на сучасному етапі розвитку суспільства: Дис.канд. психол. наук. – Харків.
15. Маленко С.О. (2005) Феноменологія архетипу в колективному несвідомому: Дис.канд. психол. наук. – К.
16. Мединська Ю.Я. (2005) Колективне несвідоме як глибинна детермінанта етнічного менталітету: Дис.канд. психол. наук. – Тернопіль.
17. Михальчук Ю.О. (2005) Психолого-педагогічні умови гармонізації етнічної самосвідомості старшокласників: Дис.канд. психол. наук. – К.
18. Мофа С.О. (2004) Національна самосвідомість як чинник державотворення: Дис.канд. філос. наук. – Запоріжжя.
19. Петренко В.Ф. (2005) Основы психосемантики.- СПб.: Питер.
20. Польшина О.Г. (2005) Психосемантичні особливості сприймання студентами народної орнаментальної символіки: Дис.канд. психол. наук. – К.
21. Солдатова Г.У. (1998) Психология межэтнической напряженности. – М.: Смысл.
22. Улыбина Е.В. (2000) Психосемантика обыденного сознания. – М.: Смысл.
23. Шевченко О.В. (2005) Національна ідентифікація у становленні Я-образу особистості: Дис.канд. психол. наук. – К.
24. Шмелев А.Г. (1983) Введение в экспериментальную психосемантику: Теоретико-методологические основания и психодиагностические возможности – М.: Высшая школа.

25. Яремчук О.В. (2004) Міфологічний компонент ментальності особистості (культурно-історичний підхід): Дис.канд. психол. наук . – Одеса. 2004.